

Het verhaal van Europa

© Stefan Waanders

(stefanwaanders@gmail.com)

Verzetsmuseum Gouda, 23.XI.2017

Het Verzetsmuseum is misschien wel de juiste plek, want deze lezing roept op tot verzet. Verzet tegen gebrek aan kennis, leugens en onverschilligheid over Europa. Wij moeten Europa ons eigen maken!

Laten we beginnen met een chassidische vertelling:

Telkens wanneer de grote rabbi Israël Baal Shem-Tov zag dat er een ramp over het volk Israël zou komen, ging hij mediteren op een bepaalde plek in het woud; daar stak hij een vuur aan, sprak een gebed uit en het wonder geschiedde: de ramp werd herroepen.

Later, toen zijn leerling, de beroemde maggied van Mezzerritch, de hemel om voorsprak bad om dezelfde redenen, ging hij naar dezelfde plek in het woud en zei: “Heer van het heelal, luister. Ik weet niet hoe ik het vuur moet aanmaken, maar ik ben wel in staat om het gebed te zeggen.” En het wonder geschiedde.

Nog later ging rabbi Moshe van Sassoy naar het woud om zijn volk te redden en hij zei: “Ik weet niet hoe ik vuur moet aanmaken, maar ik weet de juiste plek te vinden en dat moet voldoende zijn.” En het was voldoende: ook toen gebeurde het wonder. Toen was rabbi Israël van Rizhin aan de beurt om het gevaar te bezweren. In zijn stoel gezeten nam hij het hoofd in de handen, en hij sprak tot God: “Ik ben niet in staat om het vuur aan te maken, ik ken het gebed niet, ik kan zelfs de plaats niet terugvinden in het woud. Al wat ik kan is dit verhaal vertellen. Dat moet voldoende zijn. En het was voldoende.”¹

Ook al is er sprake van een degeneratieproces, waarin met elke generatie weer iets verloren gaat, de hoop blijft behouden. Maar dat roept de vraag op: hebben wij het inmiddels voor elkaar gekregen om ook het verhaal te vergeten? Moeten wij niet dringend het verhaal van Europa herontdekken en opnieuw vertellen?

Was onze wereld niet decennia lang verdoofd door het dodelijk vervelende perspectief van ‘brave new world’? Inmiddels hebben wij dat schrikvisioen achter ons gelaten. Onze toekomst is weer onbekend en misschien is dat nu juist wat het leven de moeite waard maakt – echter alleen wanneer we de confrontatie met de werkelijkheid aangaan en niet weglopen voor de uitdagingen die op ons afkomen. Laat ik mijn kaarten gelijk op tafel leggen. Wij leven op een moment van ingrijpende veranderingen, waarin wij niet meer knus bij onszelf zijn in ons werelddeel, maar verbonden met een groter gebeuren.² Het is niet gemakkelijk die veranderingen te begrijpen, want wij zitten er midden in en hebben niet altijd de afstand om het goed te zien. Weliswaar troost ik mij met de gedachte dat de mensen in de middeleeuwen ook niet wisten dat zij in de middeleeuwen leefden. Maar dat

¹ Elie Wiesel, *Vuur in de duisternis*, 1983.

² Stefan Waanders, “Globalisierung und Religion. Herausforderung für Politik und Kirche. Eine Einführung”, in: *Zur Debatte. Themen der Katholischen Akademie in Bayern*, 38. Jahrgang, München 1/2008, S. 1-2. Openingstoespraak op internationaal symposium t.g.v. het 50-jarig bestaan van de Katholische Akademie in Bayern i.s.m. de Duitse Ambassade Rome.

laat onverlet dat wij ons stinkende best moeten doen om de tekenen van de tijd te lezen, trachten te verstaan om te weten wat ons te doen staat.

Er is de afgelopen jaren het nodige gebeurd, dat het verhaal van Europa urgent maakt: heropleving van geopolitiek aan Europa's oostgrens. Oorlog in het Midden-Oosten. Vluchtelingenstromen. Aanslagen op Charlie Hebdo, Bataclan, in Brussel, Nice, Keulen, St. Etienne-du-Rouvray, Berlijn, Manchester, Londen, Barcelona dagen onze samenleving uit. Gaat de angst regeren en laten we het populisme aan de macht komen? Daar is nu een Brexit bijgekomen.³ Terwijl in Nederland in een referendum een meerderheid tegen het associatieverdrag met de Oekraïne stemde. En dan zwijg ik over de ontwikkelingen in Polen, Hongarije, Turkije en de Verenigde Staten. De ontwikkelingen gaan snel!

Tegelijk heb ik het kwetsbare vertrouwen dat de richting die ons hoop en perspectief biedt een naam heeft: die van Europa. En daarmee heb ik mijn tweede onbekende geïntroduceerd. Deze lezing probeert zicht te krijgen op dit onbekende perspectief. Het is dus niet het verhaal van iemand die het antwoord weet, maar een open verhaal, niet meer dan wat ruwe schetsen van een richting waarin we zouden moeten bewegen. Een avontuurlijke tocht die nieuwe wegen verkent – met een knipoog naar een spreuk van Loesje: “ga je mee verdwalen? Ik weet de weg!”

Europa en de Europese Unie (EU) zijn niet identiek, maar er bestaat een verbinding. Ik ben ervan overtuigd dat wij ons een mislukking van het project EU niet kunnen permitteren.⁴ Maar het project is vastgelopen en heeft dringend een nieuwe impuls nodig.⁵

Historische context

Europa is een van de vijf werelddelen. Maar het enige werelddeel dat geen continent is. Afrika is een continent, zo ook Amerika, Australië en Azië – of eigenlijk is het beter te spreken van het Euraziatische continent. Daarvan is Europa slechts een schiereiland – kleiner dan India. Europa is dus geen afgebakende geologische entiteit. Ze is een eigen werelddeel, maar ze is dit geworden. Door haar geschiedenis. Ze wordt gekarakteriseerd door een eigen dynamiek. Zij is verbonden met waarden en heeft zich daarmee onder een maatstaf gesteld, die haar te boven gaat en daarom ook zelfkritiek insluit. Maar de worsteling om de geldigheid van deze waarden is ook getekend door een dramatisch verleden.

In het jaar 2014 stonden we stil bij het begin van een oorlog honderd jaar geleden – volgens sommigen de oercatastrofe van de twintigste eeuw. Een oorlog van een omvang en een verwoestende intensiteit, waarvan alleen al de naamgeving een zoektocht van jaren was.⁶ Aanvankelijk werd hij de Grote Oorlog genoemd. Twintig jaar later omgedoopt en van een serienummer voorzien, toen er nog een tweede ronde volgde: de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) en Tweede Wereldoorlog (1939-1945). Anderen noemen beiden samen ‘de Dertigjarige Oorlog van de 20^e eeuw’ – naar die andere, verwoestende

³ Stefan Waanders, “Bach en Brexit” in: *De Roerom*, jrg. 31-nr. 1 september 2016, blz. 16.

⁴ Stefan Waanders, “Ondanks onvoltooid karakter blijft EU belangrijk” in: *Het Financieele Dagblad* van 13 mei 2014, blz. 11.

⁵ Stefan Waanders, *Over de tekenen van de tijd. Universiteit, vorming en Europa*, toespraak op 11.XII.'13 in de aula van de Universiteit Utrecht. De tekst is via stefanwaanders@gmail.com op te vragen.

⁶ Stefan Waanders, “Known unto God” in: *De Roerom*, jrg. 29-nr. 1 september 2014, blz. 11.

oorlog (1618-1648) die alleen al in Duitsland aan een derde van de bevolking het leven heeft gekost.

De werkelijkheid van de wereldoorlog had een ander karakter, dan alle voorgaande oorlogen. De eerste ronde werd beheerst door het industriële karakter ervan en de mobilisatie van de hele samenleving wat deze oorlog een totaal karakter gaf. In de tweede ronde kwam daar nog de systematische uitroeiing van bevolkingsgroepen bij, die ieder voorstellingsvermogen tartte. En veelzeggend is ook dat de tweede ronde weliswaar eindigde met de onvoorwaardelijke overgave van Duitsland (en Japan), maar niet met een vrede – die volgde pas in 1990 bij de hereniging van Duitsland. Een andere oorlog dus, dan voorgaande oorlogen. De Eerste Wereldoorlog kan beschouwd worden als de ondergang van Europa. De samenhangende balance-of-powers van het Europese concert, zoals achtereenvolgens gearrangeerd in de Vrede van Münster (1648), de Vrede van Utrecht (1713) en het Congres van Wenen (1813-1815) stortte ineen en functioneerde niet meer als ordenend principe.

In onze historische dynamiek zijn steeds hernieuwde pogingen waar te nemen om het Romeinse Rijk te vertalen, dat voor de politieke fantasie van Europa als paradigma gold. In de Middeleeuwen was dat het Heilig Roomse Rijk. In de moderne tijd kreeg dit diverse gestalten (Spaans, Oostenrijks, Brits, Frans), totdat het uiteindelijk versplinterde in een pluraliteit van nationale staten, elk met imperialistische ambities (Duits, Nederlands, Belgisch...) die ieder voor zich het mooie roofdier speelden en probeerden een zo groot mogelijk deel van de wereldkoek voor zichzelf te reserveren. Omdat dit werelddeel te klein is om meerdere offensieve imperia naast elkaar te herbergen, leidde dit tot de catastrofe van de wereldoorlogen. De Vrede van Versailles (1919) slaagde er niet in om een stabiele nieuwe ordening tot stand te brengen. In de Tweede Wereldoorlog werd deze zelfmoord voltooid. Na 1945 viel deze dynamiek stil. De naam van Europa leek te verdwijnen.

De Duitse filosoof Peter Sloterdijk noemt de periode 1945 – 1989 er een van Europese afwezigheid.⁷ Gewend aan bijna vijfhonderd jaar heer en meester van de wereld te zijn geweest, werd Europa in 1945 teruggeworpen tot politieke irrelevantie. Europa leek zich terug te trekken in onwerkelijkheid. Getraumatiseerd, niet in staat om de werkelijkheid onder ogen te komen, probeerde zij haar politieke irrelevantie te interpreteren in vacuüm-ideologieën. Zoals het existentialisme met als stijlicoon Jean-Paul Sartre. Zijn gevleugeld woord dat de mens ‘tot vrijheid veroordeeld’ is, lijkt de getraumatiseerde stemming van die tijd goed weer te geven. De mensen voelden geen vaste grond meer onder de voeten. Want bestaat er wel vrijheid, waarvoor je je niet hebt ingezet?

In de jaren zeventig en tachtig voltrok zich de overgang van het existentialisme naar het consumentisme. Volgens Sloterdijk een nieuwe variant van het na-oorlogse nihilisme. Projectloos geworden leken wij alleen maar voortgedreven te worden door het innovatieritme van de industrie. Sloterdijk ziet een ‘Zeitvernichtungsgeist’, waarin gebrek aan ernst tot levensstijl werd en het irreëel verklaren van de wereld tot dogma verheven. Dat is het post-modernisme. Politiek gesproken was Europa een psychiatrische patiënt in shock-toestand, in afwachting van het moment waarop zij wakker zou worden en de confrontatie met de werkelijkheid weer aan durft.

---

⁷ Peter Sloterdijk, *Falls Europa erwacht*, Suhrkamp Verlag Frankfurt am Main 1994.

Problematisch ontwaken van Europa na 1989

En dan valt in het jaar 1989 de Berlijnse muur. Dat is een spannend scharniermoment. Want de bevrijding van Europa, die met de invasie in Normandië begon, slaagde namelijk slechts voor de helft – en dat in een dubbele betekenis van het woord. Want niet alleen werd Europa van 1945 tot 1989 door een ijzeren gordijn in tweeën gesplitst: het oosten kwam onder de dictatuur van de Sovjet Unie, terwijl het Westen in vrijheid leefde. Tevens moet worden bedacht dat Europa ‘werd’ bevrijd – passivum. Onder protectie van de Verenigde Staten werd het soevereine staatje spelen in de West-Europese zandbak hervat.

In die zandbak circuleerde de naam Europa ook weer als een project van de hoop. Een kleine groep mensen was de drijvende kracht daarachter. Churchill tilde kort na de Tweede Wereldoorlog met zijn toespraken in Zürich en Den Haag het verlangen naar een verenigd Europa van het culturele naar het politieke niveau. Maar het was Frankrijk die uiteindelijk het initiatief nam. Meer in het bijzonder Robert Schuman met zijn verklaring op 9 mei 1950. Dit was een stille revolutie. Geen lege woorden, maar daden, moedig en constructief. Schuman stelde dat om de vrede een kans te geven, een verenigd Europa nodig is. Die eenheid komt er niet ineens, maar stap voor stap. Door concrete daden, die een solidariteit van feiten scheppen. En die solidariteit begon met een supra-nationaal lichaam voor kolen en staal – de grondstoffen waarmee wapens gesmeed werden. Het was een moedige sprong in het onbekende. Het was geen economisch project, maar een politiek project-in-wording dat met concrete stappen van solidariteit een bijdrage wilde leveren aan de wereldvrede en de oorlog in Europa uitbannen. Dit avontuur begon met zes lidstaten.

De val van de Berlijnse muur in 1989 bood gelegenheid om de bevrijding van Europa die begon in 1944 weer op te pakken. Midden- en Oost-Europese landen kregen de kans om zelf hun bestemming te bepalen. En zij kozen in meerderheid voor ‘Europa’ dat werd vertaald in toetreding tot de EU (en de NAVO). Deze uitbreiding van de EU vond echter plaats na beëindiging van de Koude Oorlog. Toen de externe bedreiging van de Sovjet Unie weg viel, verminderde ook de urgentie tot samenwerking van de Europese lidstaten. Met de afwijzende referenda in Nederland en Frankrijk in 2005 verdween de vaart uit het Europese politieke project-in-wording en liep vast in bureaucratie.

Wij worden thans opnieuw uitgedaagd om ons gemeenschappelijk belang te onderkennen. Slagen wij daar niet in, dan rest ons de chaos. En het jaar 2014 herinnert ons eraan dat honderd jaar daarvoor het onvermogen om het gemeenschappelijk belang te zien, leidde tot de oercatastrofe van de 20^e eeuw. Dus wat voor politieke macht wordt Europa?

In dat licht wordt ook de term *soft-power* gebruikt. Sinds 1989 zijn er echter een aantal pijnlijke gebeurtenissen te constateren.

- Europa was niet in staat op de uitbrekende Joegoslavië-crisis adequaat te reageren. De etnische zuiveringen, met als dieptepunt Srebrenica (1995) kijken ons aan als een traumatische gebeurtenis die Europa niet heeft kunnen voorkomen – het Europa na Auschwitz.
- Het ingrijpen 2011 in Libië vertoonde geen samenhangende strategie. Drie korte observaties: - na een week bombarderen moest Frankrijk bij de VS aankloppen omdat de munitie op was. - Realiseerden wij ons dat Europa de repressieve grensbewaking had uitbesteed, o.a. aan Kadafi? Na vernietiging van diens regiem, is de vluchtelingenstroom via Libië out-of-control geraakt. - En omdat vervolgens de

wapens van Kadafi door de Sahara begonnen te zwerven, destabiliseerde ook de sub-Sahara en is inmiddels een militaire missie in Mali noodzakelijk.

En dit kan aangevuld worden met Syrië. Deze week bezoeken de leiders van Syrië, Iran en Turkije Poetin over de toekomst van dat land. Europa zit er niet aan tafel, maar betaalt mede de prijs wanneer het daar mis gaat. We moeten ons realiseren dat het er niet alleen om gaat waarden op papier te formuleren. Deze moeten ook gerealiseerd worden, vragen om voortdurende historische incarnatie, om verankering in macht. En de weigering een macht te worden is op dit moment veel gevaarlijker. Als dat softpower is dan is de vraag aan de orde of het een voortzetting is van Sloterdijks afwezigheids-ideologie.

De zwakte van Europa heeft ook consequenties op wereldschaal. In juli 2016 heeft het Internationale Hof van Arbitrage in Den Haag uitgesproken dat de door China betwiste eilandjes in Zuid-Chinese Zee toe behoren aan de Filipijnen. Dit oordeel heeft China naast zich neergelegd. Onmiddellijk daarop hield de Chinese marine samen met Rusland vlootoefeningen in de Zuid-Chinese Zee. Staat ons een tijd te wachten waarin brute machtspolitiek het internationaal recht aan de kant schuift? Hoe zou dat geweest zijn bij een meer verenigd Europa? Als er geen Brexit was? Als er destijds niet zo'n verscheurende verkiezingscampagne in de VS gaande was? Er is een pijnlijk gebrek aan consistent beleid en strategisch denken, wat Europa zich niet kan veroorloven. Ze wil maar moeizaam ontwaken.

Culturele opmerkingen

Op dit punt maak ik een grote sprong naar de cultuur. Wij beschouwen als een van de belangrijkste bronnen van Europa de Griekse cultuur van de klassieke oudheid is. Wij beroepen ons graag op wat een van grootste culturele prestaties van de geschiedenis genoemd kan worden. Hier begon het avontuur van de vrijheid, van de wetenschappen, de filosofie, grote dichters en tragedieschrijvers verkenden het raadsel mens. Sommigen noemen Europa 'een uitgebreid Griekenland'. Maar dat mag ons niet blind maken voor het feit dat de Grieken op een cruciaal punt gefaald hebben, omdat zij er niet in slaagden om de diversiteit van de Griekse wereld in een eigen politieke eenheid te verenigen. In plaats daarvan hebben zij hun krachten verspild in de Peloponnesische oorlog (431-404 v.Chr.) – in feite een Griekse burgeroorlog. De politieke eenheid die er kwam werd van buitenaf opgedrongen. Aanvankelijk door de als half-barbaren beschouwde Macedoniërs en uiteindelijk door de Romeinen. Maar dat was een eenheid in onvrijheid.⁸

Op dit punt kunnen wij niettemin iets leren van de Romeinen. Want zij bedreven niet uitsluitend machtspolitiek. Zij maakten zich een specifieke houding eigen die de Franse filosoof Rémi Brague 'de Romeinse weg' noemt. Zij hadden de fairness om te onderkennen dat het Griekenland dat zij veroverden een cultuur bezat die veel rijker was dan die van hen. Zij vernietigden deze cultuur niet; in tegendeel, zij omarmden haar volledig en maakten haar tot maatstaf van hun culturele vorming. Daarmee kon deze cultuur opnieuw vruchtbaar worden in de context van het Romeinse rijk. Waarschijnlijk is dit een van hun grootste prestaties: hun vermogen om vreemde bronnen, die zij als

---

⁸ Frans Andriessen, kardinaal Danneels, Otto von der Gablentz, Donald Loose, Frans Maas, Ad Peperzak, Stefan Waanders (red.), *Europa, werkelijkheid en opgave. Verkenningen in het spoor van Romano Guardini* (with summaries in English), uitgeverij Damon Budel 2004.

waardevol inschatten, te aanvaarden om die opnieuw vruchtbaar te maken. Op deze wijze cultiveerden zij een lerende houding. Zij beschouwden zichzelf niet als superieur, maar openden zich voor vreemde invloeden. Dat is de Romeinse weg.⁹ Brague is daarmee iets van de inhoudelijke dynamiek van Europa op het spoor.

Nieuwe inspanning voor Europa

Ik wil nu de vraag wat meer naar onszelf toe buigen. Want wanneer wij over Europa spreken, moeten wij ook onszelf erbij betrekken, Europa ons eigen maken. Is er iets wat wij kunnen doen? Op welke wijze kan er weer iets in beweging komen; een bewustzijn ontwakken dat de uitdagingen van onze tijd vanuit een Europese dynamiek nuchter, moedig en creatief tegemoet durft te treden en bijdraagt aan de wording van Europa?

Allereerst: Laten wij ook onze zegeningen tellen. Het Latijnse woord voor zegenen is benedicere. Dat letterlijk vertaald betekent: goed spreken. Wij hebben misschien een groot talent om kwaad te spreken. Laten we stoppen met Europa-bashing.¹⁰ Dat schept een negatieve sfeer die neerdrukt. Er zijn ook positieve verworvenheden te noemen van de EU.¹¹ O.a. zeventig jaar vrede in Europa en welvaart. Dat betekent niet, dat je geen kritiek mag hebben. Die is nodig, want anders is het Europa niet. Maar dan gaat het om faire kritiek, om argumenten. En als je ergens tegen bent, dan ook graag alternatieven waar je vóór bent, met de argumenten.

Wij kunnen ook verder gaan.

Wij bevinden ons in de periode van de moderniteit. Die wordt gekarakteriseerd door specialisaties in deelgebieden. Daarin zijn dominant: de natuurwetenschappen en de toepassingen daarvan in de techniek; economie, handel en financiering. Daar doe ik niet geringschattend over, want zij maken ons huidige leven mogelijk. Maar deze specialisaties worden gedreven door beperkte vormen van logica, van systeemdenken met gevaarlijke blinde vlekken, wanneer deze op het hele leven worden toegepast. Daarvoor is een tegenwicht noodzakelijk. Een oude spreuk luidt: *sapientia est ordinare*, wijsheid betekent ordenen. Je kunt ook zeggen: wijsheid bestaat erin dat de dingen op hun plaats vallen. Het is zo'n zin, waar je even de tijd voor moet nemen, omdat hij iets verwoordt, waar wij vaak geen gevoel meer voor hebben. Dat dingen hun plaats hebben, vooronderstelt ook een notie voor het geheel van de dingen.

Hoe doe je dat, denken in samenhang? Proberen een geheel te overzien, zonder totalitair te worden? Geen gesloten geheel, maar een waar een nuchtere en gezonde vorm van niet-weten deel van uit maakt. Een open geheel, die spanningen weet uit te houden en tot creativiteit prikkelt. Voor de uitdagingen waar wij vandaag voor gesteld zijn is een dergelijke manier van denken noodzakelijk.¹² Een opbouwende vorm van denken. Dat vraagt om hernieuwd contact met de bronnen van Europa met het oog op de uitdagingen waar wij vandaag voor staan. Daarvoor is een drievoudige inspanning nodig, gemarkeerd door drie B's: Bronnen, Bildung en Burgerschap – die beschouw ik als een drieëenheid.

---

⁹ Rémi Brague, *Europa. De Romeinse weg*, uitgeverij Klement Pelckmans Zoetermeer 2013.

¹⁰ Robert Menasse, *Der europäische Landbote. Die Wut der Bürger und der Friede Europas*, Paul Zsolnay Verlag Wien 2012.

¹¹ Stefan Waanders, "e-Utopia. Op weg naar Europa", in: *Streven, cultureel maatschappelijk maandblad*, jaargang 83, september 2016, blz. 717-721.

¹² Stefan Waanders, "Katholieke levensbeschouwing – oefening in zien", in: Stefan Waanders (ed.) *Ontmoetingen van geloof en wereld. Perspectieven op katholieke levensbeschouwing*, uitgeverij Damon Best 1999, pg. 51-67. (2^e druk Budel 2005).

BRONNEN

Charles Taylor heeft de vraag gesteld: zijn onze bronnen nog wel krachtig? Ik versta die vraag als een appel om weer op zoek te gaan naar de bronnen van Europa. Niet als een specialisme geparkeerd in een onderwijsprofiel of een vak als *European studies*, maar als onderdeel van ons gemeenschappelijk goed, het *bonum commune*. Zonder volledigheid na te streven noem ik drie steden: Jeruzalem, Athene en Rome. Ook al staan deze steden symbool voor culturen die zijn ondergegaan, toch heeft zich daar iets gemanifesteerd dat waardevol was en waarmee door de eeuwen heen steeds weer het gesprek wordt gezocht verbonden met eigentijdse problemen. Daaruit ontstaan renaissances – wat een dynamisch element van de Europese traditie is.

Onderdeel van deze zoektocht naar de bronnen is ook het voortdurende gesprek met onze geschiedenis. Een geschiedenis die er een is van gebrokenheid. Europa laat ons een geschonden gelaat zien, dat de sporen draagt van de verwondingen die zijn ontstaan en er deel vanuit maken. De gebrokenheid van:

- Het Latijnse- en orthodoxe deel;
- Protestant – katholiek (noord – zuid);
- Religieus en seculier;
- Virtueel en reëel;
- Kapitalisme en democratie (Wolfgang Streeck).

Deze littekens, de herinneringen aan deze trauma's moeten we levend houden. Dit verleden moeten we niet verdringen (dat vraagt om eerlijkheid), maar het mag ons ook niet verlammen (dat vraagt om verwerking).

Onderdeel van deze zoektocht naar de bronnen is eveneens de traditie van de roman. Milan Kundera heeft opgemerkt dat de roman het werk is van Europa.¹³ Ze laat ons zien hoe, onder de omstandigheden van paradoxen, elementaire bestaansbegrippen plotseling van betekenis kunnen veranderen, dat de werkelijkheid complex is. Op het einde van mijn verhaal kom ik daarop terug.

Deze hernieuwde zoektocht naar onze bronnen moeten we cultiveren in een levensstijl. Dat brengt ons bij Bildung.

BILDUNG

Europa is een cultuur en dat is geen zelfgenoegzaam bezit. Cultuur is een werken aan jezelf, een inspanning om je iets eigen te maken dat het individu overstijgt. Zij wordt niet geërfd. Wij worden niet als Europeaan geboren, maar wij kunnen ons inspannen om het worden. De Europese cultuur is een steeds opnieuw te doorlopen weg die naar een vreemde bron leidt... De cultuur is niet een oorsprong die men rustig bezit, maar een einddoel dat met veel strijd veroverd wordt. Wanneer de dichter Rilke in een gedicht beschrijft hoe hij aandachtig om een klassiek beeld van Apollo heen loopt, staat er opeens die raadselachtige zin: "Du sollst dein Leben ändern". Van dat kunstwerk ging een appel uit. Europese cultuur en vorming zijn van die orde. Algemene vorming, die a.h.w. de humuslaag vormt, waarop de verschillende specialismen uit onze moderne tijd in een gezonde en creatieve spanning kunnen bijdragen aan de opbouw van de samenleving.

---

¹³ Milan Kundera, *De kunst van de roman*, Ambo Baarn 1987, blz. 10 e.v.

Dat grote werk van de middeleeuwse denker Thomas van Aquino *De Summa Theologiae* is opgetrokken op de fundamentele uitspraak “Wij weten niet wat God is.”¹⁴ Wanneer de mens het evenbeeld van God is, dan stuiten we ook in de mens op iets onkenbaars. Dan begrijpen wij Karl Rahner wanneer hij stelt dat “der Mensch ist die Frage auf die es keine Antwort gibt”¹⁵. En dan vermoeden we dat vrijheid onderdeel is van dat beeld-van-God-zijn, want zoals Donald Loose provocerend stelt “wie weet wat vrijheid is, heeft haar al verraden”¹⁶. Met verwondering kunnen we ontdekken dat deze vormen van niet-weten gepaard gaan met een radicalisering van het vragen en een kritische en gedisciplineerde vorm van denken, die ons helpt een weg te vinden met onze eigen vragen. Dat betekent een wakker worden. Want het ontmantelt de perversiteiten van het systeemdenken, omdat fundamentele noties als ‘menselijke waardigheid’, ‘vrijheid’ en ‘gemeenschappelijk goede’ erin betrokken worden. Dat helpt ons om de dingen in perspectief te zien.

Bildung mag niet blijven steken in een elitaire houding, die zich afzijdig houdt. De hernieuwde zoektocht naar en omgang met deze bronnen moet ook in contact komen met de problemen waar wij vandaag voor staan en de inrichting van onze samenleving. En omdat sommige problemen niet meer opgelost kunnen worden door de nationale staat betekent dat ook verbreding van onze horizon naar de bredere context Europa. Dat brengt ons bij Burgerschap, ook met een Europese component.

BURGERSCHAP

Ik heb niet voor niets verwezen naar de geschiedenis van het klassieke Griekenland. Omdat de Grieken, ondanks hun geweldige culturele prestaties, gefaald hebben om die adequaat politiek vorm te geven. En laten wij eerlijk zijn: vertonen beide wereldoorlogen niet een verontrustende overeenkomst met de Peloponnesische oorlog?

De zoektocht naar burgerschap betekent ook een opnieuw ontdekken waar het in een democratie om gaat en wat politiek eigenlijk is. Want politiek is niet hetzelfde als het runnen van een bedrijf. Ook niet de optelsom van de ongekwalficeerde opinies. Zeker niet het forceren van een persoonlijke voorkeur. Politiek gaat over wat, gegeven de huidige werkelijkheid, het gemeenschappelijk goede is, het *bonum commune* en hoe daarmee om te gaan. Dat vraagt altijd om een vertaalslag. In ons systeem van representatieve democratie is het aan de politicus om te komen met een gedegen visie op het gemeenschappelijk goede en de burgers van die visie te overtuigen. Van de burgers vraagt dat ook om zich te vergewissen van de juistheid van die visie op het gemeenschappelijk goede en, waar nodig, afstand te nemen van zijn eigen vooroordelen. In ons parlement zetelen thans dertien partijen. Onwillekeurig moet ik aan een zin van Peter Sloterdijk denken: “wir sind bodenlos, weil wir zwischen vierzehn Arten von Dressings wählen müssen”. Hoeveel one-issue-partijen zitten daar niet tussen? Of misschien wel non-issue-partijen? Waar komt het gemeenschappelijk goede nog in beeld? Waar is de politicus die eerlijk de ongemakkelijke werkelijkheid waarin wij ons bevinden benoemt en van daaruit een visie ontwikkelt op het gemeenschappelijk belang?

---

¹⁴ Josef Pieper, *Unaustrinkbares Licht. Das negative Element in der Weltansicht des Thomas von Aquin*, Kösel-Verlag, München 1963, pg. 37.

¹⁵ Karl Rahner, *Wagnis des Glaubens*, Herder Verlag Freiburg 1974, pg. 13.

¹⁶ *De grootinquisiteur. Over het geloof van de vrijheid*, Alfrinklezing 2012, Stichting Thomas More 's-Hertogenbosch, pg. 27-35.

Vanuit ons gemeenschappelijk goede kunnen wij niet om de EU heen. Misschien een merkwaardig politieke constructie, waarbij veel vragen te stellen zijn, maar een project dat van het falende verleden wil leren, omdat sommige problemen niet meer door nationale staten opgelost kunnen worden. Het is een UPO, een *unidentified political object* zonder enig voorbeeld in de geschiedenis dat vorm krijgt door *trial and error*. Luuk van Middelaar heeft de merkwaardige weg naar ‘de passage van Europa’ scherp in beeld gebracht – want dat is de EU: een politiek project-in-wording.¹⁷

Het Europese project is veel te belangrijk om het over te laten aan idealistische bureaucraten en technocraten aan de ene kant, boze populistten aan de andere kant en schuwe politici daartussenin.¹⁸ Volgens Machiavelli gaat alles naar de knoppen, tenzij... Dit ‘tenzij’ betekent voor ons: Burgerschap. Waarbij wij nog altijd bezig zijn te ontdekken wat Europees burgerschap inhoudt. Samengesteld uit een nationale identiteit (verscheidenheid) en een gedeelde gezamenlijkheid (eenheid), én de spanning die dit met zich meebrengt (tolerantie). Wanneer burgerschap bestaat uit rechten, plichten en een gevoel van saamhorigheid is er nog een weg te gaan. Want het gevoel van saamhorigheid is niet sterk en veel mensen lijken zich af te wenden van Europa. Hoe kunnen wij handen en voeten geven aan een meer volledig, doorleefd en geëngageerd Europees burgerschap?

Gedeelde identiteit – het (vervolg)verhaal Europa

De vraag wat ons samenbindt krijgt een bijzondere scherpte wanneer we ons realiseren dat de EU begon als een West-Europees project, dat inmiddels is het uitgebreid met: het Iberisch schiereiland, de Baltische staten, delen van Scandinavië, Midden- en Oost-Europa en de Balkan – waarbij ik voor het gemak voorbij ga aan enkele eilanden in de Middellandse Zee. Gebieden met een nogal andere geschiedenis dan West-Europa. Kennen wij die ‘vreemde’ geschiedenissen? Hoe verhouden wij ons tot deze geschiedenis? Traden zij toe tot Europa? Of waren wij geamputeerd en moeten wij nog leren zeggen: Europa werd herenigd? En zijn wij bereid naar hen te luisteren, wanneer zij ons voorhouden dat gedurende een bepaalde periode van de geschiedenis zij zich door het Westen verraden hebben gevoeld?

Ik ben onder de indruk van de intellectuele rijkdom die ik in Centraal-Europa aantrof. Vaclav Havel is ons bekend als een soort Europese Nelson Mandela. Maar kennen wij bijvoorbeeld ook: Adam Michnik, Adam Zamoyski, Josef Tischner, Adam Zagajewski, Jan Patočka, Tomas Halik? Door hun geschiedenis hebben zij soms een scherper gevoel voor wat er in het geding is. Daar kunnen wij van leren. Ook omdat zij deels zichzelf bevrijd hebben. En dan bedoel ik: Charta 77, Solidarinosc en de menselijke keten in de Baltische staten. Zij hebben ons het voorbeeld gegeven van een van de weinige revoluties in Europa, die in haar eigen termen geslaagd lijkt en niet in haar tegendeel is verkeerd. Omdat zij ervan hebben afgezien wraak te nemen op hun tegenstanders. Hoe verhoudt die

---

¹⁷ Luuk van Middelaar, *De passage naar Europa. Geschiedenis van een begin*, Groningen 2009.

¹⁸ Geert Mak, “Inleiding” in: *Paleis Europa. Grote denkers over Europa*, De bezige bij, Amsterdam 2007, blz. 14.

geschiedenis zich tot de onze? Wij hebben behoefte aan geschiedenis vanuit Europees perspectief, terwijl veel geschiedenisboeken nog altijd nationaal ingekleurd zijn.¹⁹

Wij zijn niet alleen burgers van Nederland, België, Frankrijk enz. Wij zijn ook burgers van EU, een uniek politiek project-in-wording. Maar sinds het verdrag van Maastricht in 1992, ligt het project eigenlijk stil. Sindsdien werden er geen nieuwe projecten opgepakt. Wel zijn nieuwe staten toetreden tot de Unie. Wij hebben behoefte aan nieuwe ideeën die staten verenigen. Aan een richting waar we naartoe gaan. Wat wordt het voortgaande verhaal van Europa?

Onze problemen in de ogen kijken

De zoektocht naar het verhaal van Europa vindt thans plaats in de context van een wereldwijd economisch systeem dat veelomvattend ingrijpt in het leven van mensen. In een wereld, waarin de VS zich terugtrekken als ordenende macht. Daarbij is de vraag aan de orde: wat zijn de cruciale problemen van onze tijd die beslissend zijn voor onze toekomst? Die raken aan wezen en taak van Europa en antwoord geven op de vraag: Waarom eenheid? Daarbij is ook nodig *Mut zur Utopie*, aan een realistische visie in verbondenheid met de genoemde drie B's. En die weet dat Europa een waagstuk is, dat probeert controle te krijgen in de dolle wereld van geglobaliseerd kapitaal.²⁰

Daarbij moeten wij ons tevens inspannen voor de hoop. Lange tijd kwam Europa passief over ons. En wij lieten het gebeuren met 'pragmatische onverschilligheid'.²¹ Sinds het 'nee' in de referenda in NL en F (2005) is dat voorbij, maar in plaats van een debat over wat dan wel, volgde er een oorverdovende stilte. In dat vacuüm hebben inmiddels de populistische partijen zich genesteld. Voortaan zullen wij tegen die stroom in ons voor een realistisch ideaal van Europa moeten inzetten. Daar is hoop voor nodig: de deugd van het 'nog-niet'. Een diepe en vastberaden hoop, die de zoektocht voortstuwt. Inspirerende voorbeelden kunnen daarbij helpen. Ik noem er twee:

Twee jaar geleden reisde ik in gezelschap van mijn zoon naar Zuid-Frankrijk. Onderweg maakten wij een stop in Scy Chazelles, vlakbij Metz, en bezochten het huis van Robert Schuman, dat als een herinneringsplek is ingericht. Onze zoon was onder de indruk van zijn indrukwekkende bibliotheek, maar ook van de sobere eenvoud, waarin deze visionaire politicus bijna als een monnik geleefd had. Terug van vakantie heeft hij dozen vol boeken naar het antiquariaat gebracht had. "Daar zat zoveel ruis tussen", bekende hij. En hij was tot die schoonmaakactie gekomen, door het bezoek aan dat huis van Robert Schuman, de vader van Europa. Is dat niet hoopvol, wat deze ontmoeting bij hem op gang had gebracht?

Een ander voorbeeld. Onderdeel van de bronnen van Europa is ook de roman. Ik heb ervoor geijverd dat de vergeten roman van Saint-Exupéry *Pilote de guerre* opnieuw beschikbaar is. Uitgeverij Van Oorschot heeft een nieuwe vertaling op de markt gebracht.²² Deze roman verhaalt over iets groots. Wanneer Saint-Exupéry zich confronteert met de ongemakkelijke werkelijkheid van een nederlaag in 1940, wordt dat aanleiding voor een fundamentele bezinning op het mens-zijn, die oproept tot een realisme

¹⁹ Zie o.a. een artikel over een vergeten held van Waterloo en Europa in: Stefan Waanders, "Europese coalitie bezorgde Napoleon zijn Waterloo", in: *De Volkskrant*, 6 juni 2015, blz. 18-19.

²⁰ Mathieu Segers, *Waagstuk Europa. Nederland en de grote Europese vraagstukken van vandaag*, Amsterdam 2014.

²¹ Mathieu Segers, *Reis naar het continent. Nederland en de Europese integratie 1950 tot heden*, Amsterdam 2013, blz. 266.

²² Stefan Waanders, "Realisme van de hoop", nawoord bij: Antoine de Saint-Exupéry, *Oorlogsvlieger*, uitgeverij Van Oorschot Amsterdam 2016, blz. 175 e.v.

van de hoop. Dat maakt deze roman tot een indringend getuigenis van Europese humaniteit.²³

Deze voorbeelden kunnen natuurlijk aangevuld worden. Bijvoorbeeld met misschien de grootste secretaris-generaal van de VN, Dag Hammarskjöld (kent u zijn mystieke dagboek *Merkstenen?*) of Vaclav Havel *Brieven aan Olga*, of Etty Hillesum, of de monniken van Tibhirine, bekend geworden door de film *Des hommes et des dieux* – alleen al het feit dat die film de eerste prijs won op het filmfestival van Cannes is een teken van hoop. Ieder van ons kan op zoek gaan naar iemand die jou uitdaagt tot een realisme van de hoop.

En nu terug naar onze werkelijkheid. Waar is de politicus of politica die niet bezwijkt voor verleiding van pakkende one-liners en schijnoplossingen, maar die de huidige ongemakkelijke werkelijkheid niet uit de weg gaat, de uitdagingen benoemt en een visie heeft op het gemeenschappelijk goede?

Waar is het platform, dat strijdbaar en met consequenties dit gesprek voert over wat ons gemeenschappelijk Europees goed is? Waar wij, vanuit de bronnen, geconfronteerd worden met onze huidige problemen? Waarin het verhaal van Europa opnieuw verteld wordt en nagedacht over hoe dat verhaal verder gaat? Want ook al kunnen wij de plek in het woud niet meer vinden, weten wij niet hoe het vuur te ontsteken en zijn wij het gebed vergeten... wij kunnen dit verhaal weer vertellen. Daar gaat een kracht van uit. Daarom moeten we dit verhaal vooral opnieuw vertellen, opdat eraan verder geschreven wordt vanuit onze ongemakkelijke werkelijkheid, maar met 'n richting die ons perspectief biedt.

---

²³ Stefan Waanders, "Vlucht naar Arras. Saint-Exupéry's verkenning van het mens-zijn", in: *Streven*, jaargang 81, november Antwerpen 2014, blz. 879-890.